UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Toekomstdromen voor nieuwe generaties: Een St. Nicolaes almanach over geografische en mediale grenzen heen

Dietz, F.

Publication date
2024

Document Version
Final published version

Published in
Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

License
Other

Link to publication

Citation for published version (APA):
Dietz, F. (2024). Toekomstdromen voor nieuwe generaties: Een *St. Nicolaes almanach* over geografische en mediale grenzen heen. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *134*(1), 101-108. https://verslagenenmededelingen.be/index.php/VM/article/view/269

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.
UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:18 Nov 2026

Toekomstdromen voor nieuwe generaties. Een *St. Nicolaes almanach* over geografische en mediale grenzen heen

Feike Dietz

Samenvatting

In de Gentse *St. Nicolaes almanach* (1798) kreeg tekst- en beeldmateriaal uit Swildens' *Vaderlandsch A-B Boek* (1781) een nieuwe betekenis: waar Swildens streefde naar eendracht en revolutie in de Nederlandse Republiek, reflecteerde het aangepaste materiaal in de kinderalmanak het ideaal van een Nederland waarin noordelijke en zuidelijke provincies verenigd zijn.

Abstract

In the Ghent *St Nicolaes almanach* (1798), text and images from Swildens' *Vaderlandsch A-B Boek* (1781) took on a new meaning: while Swildens strove for unity and revolution in the Dutch Republic, the children's almanac reflected the ideal of the Netherlands as a place where northern and southern provinces were united.

1. INLEIDING

Terwijl de meeste letterkundigen zich primair richten op teksten, is Marc Van Vaeck altijd geïnteresseerd geweest in literatuur waarin tekst en beeld interacteren. De vraag naar die interactie bracht hem steevast bij onderzoek naar de circulatie van beeld- en tekstmaterialen. Hij beargumenteerde dat Zuid-Nederlandse geïllustreerde boeken dikwijls leunden op voorbeelden uit Noord-Nederland, en vice versa. Als Van Vaecks werk één ding duidelijk heeft gemaakt, dan wel dat we zowel Noord- en Zuid-Nederlands drukwerk als tekstuele en visuele elementen in samenhang moeten bezien. Die interacties moeten bovendien op detailniveau bekeken worden om grip te krijgen op de vaak subtiele aanpassingen, die veel kunnen prijsgeven over mogelijkheden en grenzen van tekstuele, visuele en geografische uitwisseling.[1]

[1] Bijvoorbeeld: Van Houdt & Van Vaeck, 2003; Van Vaeck, 2007. Van Vaeck en ik deden gezamenlijk onderzoek binnen een VNC-project over de adaptaties van Herman Hugo's embleembundel *Pia desideria* (1624) in Noord- en Zuid-Nederland (2008-2012, Universiteit Utrecht en KU Leuven).

© Feike Dietz

Die inzichten zijn cruciaal om de *Nieuwen aengenaemen en nuttigen St. Nicolaes almanach* (1798-1803) te begrijpen. Deze meerdelige geïllustreerde kinderalmanak is een voorbeeld van visueel en tekstueel hergebruik in nieuwe geografische en ideologische contexten. Detailaanpassingen blijken bijzonder betekenisvol: ze gaven het materiaal een nieuw politiek geluid.

2. Een verlichte alfabet-almanak

De *Nieuwen aengenaemen en nuttigen St. Nicolaes almanach* werd volgens de titelpagina verkocht bij de gebroeders Gimblet in Gent. Zij zijn bekend als de uitgevers van *Den Vlaemschen Indicateur* (1779-1787), die door Tom Verschaffel is getypeerd als 'de voornaamste spreekbuis van de Vlaamse Verlichting' (Verschaffel, 2017, p. 110). Vermoedelijk publiceerden de broers ook deze kinderalmanak, ook al noemden ze Maastricht als uitgaveplaats op hun titelpagina: vanwege de censuurmaatregelen waren dergelijke schuiladressen destijds niet ongebruikelijk (Verschaffel, 2017, p. 256).

De *St. Nicolaes almanach* is tegelijkertijd een almanak en een ABC-boek. Als almanak plaatst hij zichzelf in de traditie van de populaire Haagse *St. Nicolaes Almanach* (1766-1792) (Salman, 2000, p. 76-83). Als ABC-boek is het een exponent van het verlichte leesonderwijs, waarin afstand werd genomen van het traditionele Haneboek, gericht op het memoriseren en reproduceren van alfabetten en gebeden (Dietz, 2021, hoofdstuk 2). De *St. Nicolaes almanach* linkt letters aan woorden uit de leefomgeving van kinderen (zoals: K: Koe, F: Fruit), waardoor zij tijdens het leren lezen meteen leerden over de wereld. Ook gaat aandacht uit naar de klank van de letters en de fysieke productie ervan, zoals de blaasbeweging die de 'f' vereist (Fig. 1).

Fig. 1: *[Anoniem]. (1801).* Het tweede deel van den Nieuwen aengenaemen en nuttigen St. Nicolaes almanach, voor het tegenwoordig jaer. *Maastricht: Ph. en P. Gimblet, p. 9. Universiteitsbibliotheek Gent: BIB.G.002521 v.2.*

Voor deze empirische alfabetdidactiek putte de *St. Nicolaes almanach* uit bestaand materiaal. Zo is het zojuist besproken voorbeeld van de letter 'f' ontleend aan het populaire, op Comenius geïnspireerde *Neues ABC buch*.[2] Ook werd tekstueel en visueel geput uit een boek dat in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden naam had gemaakt: Johan Hendrik Swildens' (1746-1809) *Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche Jeugd* (1781).[3]

3. SWILDENS' *VADERLANDSCH A-B BOEK*

Swildens' *Vaderlandsch A-B Boek* is een alfabetboek en een politiek leerboek ineen, waarin elke letter van het alfabet gekoppeld is aan een fenomeen uit de leefomgeving dat met die letter begint. De letterlemma's hebben de vorm van emblemen: hoogwaardige *picturae* – gemaakt door Swildens zelf, naar ontwerpen van de vooraanstaande tekenaar Pieter Wagenaar Jr. – worden begeleid door een korte berijmde boodschap (*motto*) en een prozatekst (*subscriptio*).

---

2 Over het hergebruik van *Neues ABC buch* in de *St. Nicolaes almanach*: Dietz, 2021, p. 36-39.
3 De eerste die daarop wees was Borms, 1936.

Swildens publiceerde zijn alfabetboek op een moment dat in de Nederlandse Republiek een breed gevoel heerste van sociaal-economische achteruitgang. Als overtuigd patriot hield hij stadhouder Willem V (en met hem de hele aristocratie) verantwoordelijk voor de politieke en economische problemen, en streefde hij naar een nieuwe vorm van samenleven volgens de verlichte democratische idealen van vrijheid, gelijkheid en gezamenlijke verantwoordelijkheid (Hake, 2004). Hij zag de oplossing voor de problemen in een radicale politieke omwenteling. Met zijn *Vaderlandsch A-B Boek* probeerde hij zijn idealen over te dragen op nieuwe generaties. In de leeslesjes die op de letteremblemen volgen, uit hij openlijk kritiek op stadhouder Willem V (Swildens, 1781, p. 50).

Op andere momenten was zijn boodschap subtieler. In Swildens' boek functioneert de gefixeerde structuur van het alfabet als een spiegel voor een samenleving waarin alle mensen hun eigen rol vervullen en van elkaar afhankelijk zijn: zo is het vlas dat de akkerman (A: akkerman) breekt en hekelt de basis van het linnen (L: linnen) waarmee naaisters en kleermakers kleding maken, die na gebruik door werkvrouwen in papiermolens worden verwerkt (P: papier). Swildens suggereert zo dat de verschillende arbeidstaken respect verdienen, omdat via eendracht en heldere taakverdelingen burgers de gezamenlijke verantwoordelijkheid konden dragen voor een sterke samenleving.[4]

4. Van zeven provinciën naar een herenigd Nederland

Het eerste deel van de *St. Nicolaes almanach* bevat een alfabet met per letter een verkorte versie van Swildens' prozatekst. Dat de afbeeldingen ontbreken, heeft vermoedelijk te maken met de enorme reproductiekosten. In plaats daarvan werden houtsneden toegevoegd van mensen in verschillende rollen en beroepen: 'Den sorgvuldigen Hovenier', 'De neirstige Naeyster' (Anoniem, 1798, p. 1-13). Zo werd het idee van een samenleving waarin iedereen in harmonie zijn taak vervulde opnieuw met visuele middelen onderstreept.

Verderop in de almanak, losgezongen van het alfabet, treffen we alsnog een kopie van een van Swildens' gravures: de afbeelding bij de N van 'Nederland' (Fig. 2). We zien hier een vader met een kind op de arm, kijkend naar een landkaart van 'Nederland'. De kwaliteit van de kopie is weliswaar minder goed dan die van het origineel (Fig. 3), maar verder is de bewerking behoor-

[4] Deze lezing van Swildens' boek heb ik verder uitgewerkt in Dietz 2021, p. 45-58.

lijk getrouw. Wie beter kijkt, ziet echter een betekenisvol verschil tussen de landkaarten: bij Swildens worden de Zeven Provinciën met grenzen afgetekend, maar die zijn in de *St. Nicolaes almanach* verdwenen. En waar Swildens onder de Zeven Provinciën enkel 'Staats-Brabant' markeerde, zijn de zuidelijke gebieden nu verder ingevuld: 'Vlaenderen', 'Antwerpen', 'Gend' (cf. Borms, 1936).

Fig. 2: *[Anoniem] (1798).* Nieuwen aengenaemen en nuttigen St. Nicolaes almanach, voor het jaer ons heere Jesu-Christi 1798. *Maastricht: Ph. en P. Gimblet, ongepagineerd, vóór p. 53. Universiteitsbibliotheek Gent: BIB.G.002521.*

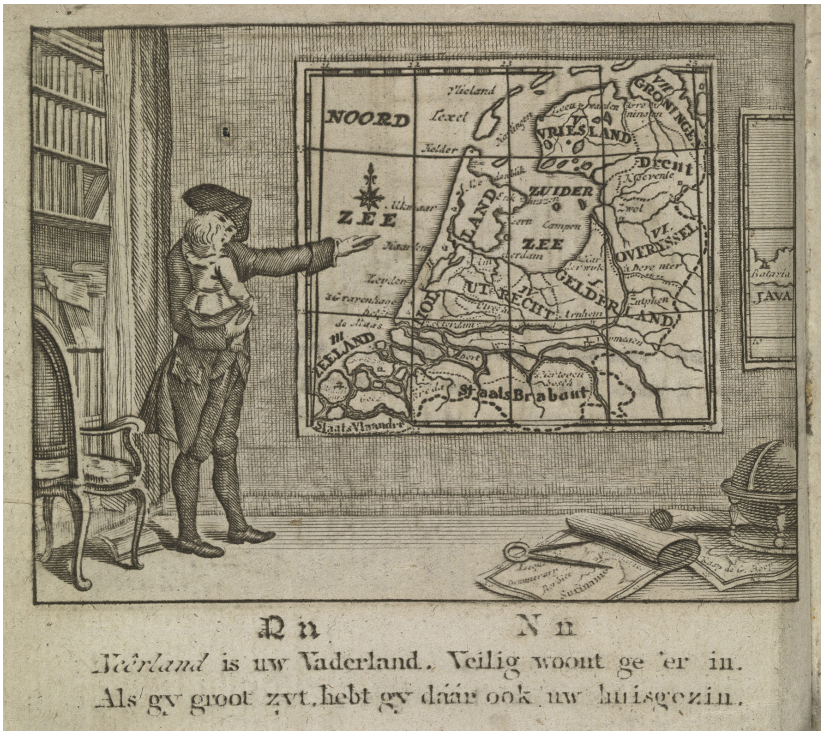

Fig. 3: *[Swildens, Johan Hendrik]. 1781*. Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche Jeugd. *Amsterdam: Willem Holtrop, XX, 'N: Neêrland'. KB National Library: KW 1775 D 110.*

Dit past in een breder patroon van aanpassingen die ook tekstueel zijn doorgevoerd: Swildens' verwijzingen naar 'de Zeven Provinciën' zijn geschrapt (Anoniem, 1798, p. 1, 3). Waar hij expliciet pleitte voor eendracht binnen een Nederlandse Republiek met zeven provinciën, ventileert de *St. Nicolaes almanach* het idee dat noordelijke en zuidelijke delen een vanzelfsprekende eenheid vormen en gezamenlijk 'Nederland' uitmaken. Die boodschap is betekenisvol gezien de politieke situatie in de voormalige Oostenrijkse Nederlanden, die sinds 1792 waren ingelijfd bij de Franse Republiek (Heirbaut, 2012). Zoals Swildens' originele *Vaderlandsch A-B Boek* was geschreven vanuit de politieke agenda om de Nederlandse Republiek politiek te hervormen, spreekt uit deze subtiel bijgewerkte Swildens een nieuwe maar even bevlogen wens voor de toekomst: een onafhankelijk en verenigd Nederland van Noord en Zuid.

5. Tot slot

Even interessant als de verschillen is datgene wat hetzelfde bleef: het gaat ook in de *St. Nicolaes almanach* om het doorgeven van kennis en politieke toekomstdromen van generatie op generatie. Die generatieoverdracht krijgt zowel visueel als tekstueel vorm: er wordt vooruitgeblikt op een toekomst waarin kinderen 'gelyk … Vader en Moeder' bijdragen aan de samenleving via een 'huys-gezin' en een 'eerlyk beroep' (Swildens, 1781, XX; Anoniem, 1798, p. 1). De nieuwe generatie draagt de verantwoordelijkheid om een traditie te bestendigen en nieuwe dromen te verwezenlijken.

Ik denk terug aan de lessen die Marc aan mij als nieuwe generatie heeft geleerd – niet in een kamer met landkaarten, maar in zijn kantoor aan de Blijde Inkomststraat – en neem ze mee naar een onderzoekslandschap waarin de grenzen tussen Noord-Zuid en woord-beeld open en flexibel zijn.

Over de auteur

Feike Dietz is hoogleraar Mondiale Dynamiek van de Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek gaat over de relatie tussen vroegmoderne teksten, kennis en geletterdheid, met speciale interesse voor jeugd, vrouwen en meisjes. Met Marc Van Vaeck werkte zij samen in een VNC-project over de receptiegeschiedenis van Herman Hugo's *Pia desideria* (Universiteit Utrecht en KU Leuven, 2007-2012).

Literatuurlijst

[Anoniem] (1798). *Nieuwen aengenaemen en nuttigen St. Nicolaes almanach, voor het jaer ons heere Jesu-Christi 1798*. Maastricht: Ph. en P. Gimblet.

Borms, J. (1936). 'Over een Gentsche St.-Nicolaas-almanak van 1799.' *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 6-7 december.

Dietz, F. (2021). *Lettering Young Readers in the Dutch Enlightenment: Literacy, Agency and Progress in Eighteenth-Century Children's Books*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Hake, B.J. (2004). 'Between patriotism and nationalism: Johan Hendrik Swildens and the "pedagogy of the patriotic virtues" in the United Provinces during the 1780s and 1790s.' *History of Education*, 33/1: 11-38.

Heirbaut, D. (2012). 'De Franse overheersing in België.' In Berkvens, A.M.J.A. et al. (red.), *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813*. Hilversum: Verloren, pp. 13-31.

Salman, J. (2000). '"Die ze niet hebben wil mag het laaten": Kinderalmanakken in de achttiende eeuw.' *Literatuur*, 17: 75-83.

[Swildens, J.H.] (1781). *Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche Jeugd*. Amsterdam: Willem Holtrop.

Van Houdt, T. & Van Vaeck, M. (2003). 'In het licht van de eeuwigheid: bezinning over tijd en onvergankelijkheid in de efemere emblematische constructies van het Brusselse jezuïetencollege (1682).' In Van Vaeck, M. et al. (red.), *De steen van Alciato*. Leuven: Peeters, pp. 861-899.

Van Vaeck, M. (2007). 'Encoding the Emblematic Tradition of Love. The Emblems in the "Imago primi saeculi societatis Iesu" (Antwerp, 1640) and Poirters's Emblematic Verses in the "Afbeeldinghe van d'eerste eeuwe der societeyt Iesu" (Antwerp, 1640).' In Stronks, E. et al. (red.), *Learned Love*. Den Haag: DANS, pp. 49-72.

Verschaffel, T. (2017). *De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Zuidelijke Nederlanden*. Amsterdam: Bert Bakker.